

گزیده تصاویر از معماری مدارس اسلامی در مشهد

زهرا ملایریان*

چکیده

از برجسته‌ترین ویژگی‌های تمدن و فرهنگ اسلامی، «مدارس علوم اسلامی» هستند. تعالیم اسلام و سیره پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) به برکت تلاش و کوشش این مراکز از آغاز ظهور و گسترش اسلام در اقصی نقاط جهان امکان‌پذیر شد؛ زیرا با توسعه نفوذ اسلام در کشورها و آشنایی مردم با فرهنگ و تعالیم غنی اسلامی، استقبال عمومی مردم برای آموزش و فراگیری احکام اسلامی طلب می‌کرد که مراکزی برای آموزش و تعلیم احکام و معارف والای اسلام ایجاد شود، از این رو ابتدا مساجد به عنوان اولین مراکز آموزشی، مورد استفاده قرار گرفت؛ اما با گسترش روزافزون طالبان علوم اسلامی، مراکز جدیدی به نام «مدرسه» به وجود آمد که تا کنون پایگاه‌های علم و اندیشه و خاستگاه هزاران فقیه، دانشمند و دانش‌پژوه بوده است. در این میان مدارس علوم دینی خراسان بزرگ، به‌ویژه حوزه کهنسال و پرمایه مشهد مقدس از اهمیت و جایگاهی رفیع برخوردار است.

در دوره تیموریان، شهر مشهد شاهد رشد و شکوفایی فرهنگی، اجتماعی و به‌خصوص تحولات جذبی در پیدایش معماری اسلامی بود. در این زمان علاوه بر مسجد زیبا و باشکوه گوهرشاد، مدارس مهمی چون بالاسر، سید میرزا، دودر، پریزاد با معماری و طرح‌های بسیار عالی احداث شد که دو مدرسه اخیر هنوز پابرجاست.

در مطالعه و تحقیق پیرامون مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد ۱۸ مدرسه مربوط به دوران تیموریان، صفویان، قاجاریان بررسی شدند. گرچه هم‌اکنون فقط ۶ مدرسه از این تعداد (نواب، خیرات‌خان، عباسقلی‌خان، میرزاجعفر، پریزاد، دودر) برجای مانده و دیگر مدارس تاریخی کهن مانند مدارس حاج‌حسن، باقریه، ابدال‌خان، سلیمانیه، مدرسه نو، رضوان، فاضل‌خان، پایین‌پا، مستشاریه، حاج صالح بخارایی و حاج آقاخان به‌کلی نابود شده‌اند. در این نوشتار با هدف نشان دادن سبک معماری و هنر اسلامی در بافت مدارس تاریخی در مشهد نگاهی گذرا بر تعدادی عکس‌های آنها خواهیم داشت.

حدود ۳۴۴ عکس از مدارس اسلامی در مشهد و اطراف حرم در مرکز مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها موجود است. عمده این عکس‌ها مربوط به ساختمان و بنای دوره تخریب یا بازسازی است. با این حال از بررسی این عکس‌ها می‌توان به نوع و شیوه معماری مدارس اسلامی دست یافت.

تاریخ ساخت مدرسه بالاسر:

مدرسه بالاسر در سال ۱۰۹۱، در زمان شاه سلیمان صفوی، به دست میرزا محمدخان، وزیر کل خراسان و هرات، در سال ۱۲۰۳، بعد از مدتی طولانی که به صورت مخروبه درآمد بود، به همت حاج میرزا عبدالجواد، فرزند میرزا مهدی شهید، از علمای بزرگ مشهد و بار سوم در سال ۱۲۷۱ بازسازی شد.

وضعیت فعلی مدرسه بالاسر:

امروزه، به علت گسترش اطراف حرم، از مدرسه اثری باقی نیست و به دارالولایه و کفش‌کن جدیدالاحداث الحاق شده است.

بنای مدرسه بالاسر:

بنای و واقف اصلی آن دقیقاً معلوم نیست، به گفته اعتمادالسلطنه، احتمال می‌رود که یکی از شاهزادگان تیموری آن را بنا کرده باشد. برخی از کارشناسان نیز که آرامگاه میرزا ابوالقاسم بابرین‌بایستقرین‌شاهرخ را زیر گنبد شمال‌شرقی مدرسه یافته‌اند، ساختمان آن را به میرزا شاهرخ تیموری نسبت داده‌اند.

ویژگی‌های بنای بالاسر:

این مدرسه، هم‌زمان با دو مدرسه پریزاد و دودر ساخته شده است. مدرسه بالاسر، صحن کوچکی با چهار ایوان و ۲۱ حجره در دو طبقه برای سکونت طلاب و مهمانان داشت و مدخل آن در حاشیه شرقی بازار زنجیر، نزدیک صحن کهنه، قرار گرفته بود. سطح جرزها و لچکی‌گرفته و ایوان‌ها با کاشی هفت‌رنگ با طرح‌های اسلیمی و ختایی و اسلیمی‌قطور و گلک‌های آجر و کاشی تزیین شده بود. چهار ردیف پله در چهار طرف کنج دیوارها، طبقه اول را به طبقه دوم راه می‌داد.

تاریخ ساخت و مؤسس مدرسه پریزاد:

در هیچ‌یک از کتیبه‌های موجود در بنا، سال ساخت نوشته نشده است. کتیبه سردر ورودی تاریخ ۱۰۹۱ ق. را دارد و متن آن از مرمت مدرسه توسط نجف‌قلی‌خان بیگلربیگی قندهار با اهتمام محمدباقر بیگ و سعی میرزا شکرالله در زمان شاه‌سلیمان صفوی حکایت دارد. این کتیبه که ۳ طرف بدنه سردر ورودی را دور زده، به قلم ثلث به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی نوشته شده است.

مؤسس مدرسه پریزاد:

بنای آن پریزاد، ندیمه گوه‌رشاد آغا، همسر شاهرخ، بوده است. او این مدرسه را هم‌زمان با برپایی مسجد جامع گوه‌رشاد و از مازاد مصالح آن بنا نهاد. پریزادخانم از نوادگان ربیع بن خثیم، معروف به خواجه ربیع (متوفی ۶۱ یا ۶۳) و همسر میرزا میرک حسینی، متولی مزار خواجه ربیع، بود. پریزاد طبق وقف‌نامه‌ای مفصل که نسخه اصل آن در اداره اوقاف خراسان موجود است، تولیت این مدرسه و موقوفات بسیار آن را که برای مستمری ماهانه طلاب و دیگر هزینه‌ها منظور داشته بود، به همسرش تفویض کرد.

ویژگی بنا و ساختمان مدرسه پریزاد:

ورودی کنونی بنا در ضلع غربی، دهلیزی نسبتاً طولانی با طاق قوسی است. نمای بیرونی آن دارای یک نیم‌گنبد با مقرنس‌های گچی، از مرمت‌های دوره صفوی است که تزیینات پیشین را پوشانده است. گنبدخانه‌ای در پشت ایوان شرقی واقع شده است که به گنبدخانه‌ای دیگر در گوشه جنوب شرقی راه می‌یابد. در وضع کنونی به سبب مرمت‌های گسترده و مکرر و نیز افزایش حدود یک متر بر ارتفاع بنای اصلی، فضای صحن تنگ، دلگیر و ناخوشایند به نظر می‌رسد.

ایوان جنوبی کمی عقب نشسته است و محرابی کوچک و خالی از تزیین در انتهای آن قرار دارد. این ایوان دارای تزییناتی شامل ترکیبی از آجر و کاشی است که احتمالاً باقی‌مانده تزیینات بنای اصلی در دوره تیموری است، اما طاق خام آستانه آن به یقین از مرمت‌های بعدی است. ایوان شمالی نیز مانند ایوان جنوبی عقب نشستگی دارد، اما عاری از تزیین است. عالی‌ترین نمونه تزیینات بنا که از دوره تیموری باقی مانده است، در ایوان شرقی دیده می‌شود. بدنه و طاق ایوان با نقوش گل و برگ شیوه یافته درون طرح‌های شبدری در میان قاب‌بندی سراسر آجری پوشیده شده است. رنگ‌بندی اصلی این نقوش آبی تیره و روشن، سبز تیره، سیاه ته بنفش، کهربایی و سفید است. حرکت تقریباً مواج قاب‌بندی‌ها با تنوعی پیچیده‌تر در مسجد کبود تبریز دیده می‌شود.

در انتهای ایوان کتیبه زیبایی از کاشی معرق با قلم ثلث سفید رنگ بر زمینه آبی تیره وجود دارد. در بخش فوقانی آن نیز کتیبه‌ای به خط کوفی و به رنگ کهربایی یافت می‌شود که زمینه آن سبز تیره است. ایوان غربی از ایوان‌های دیگر بسیار کم‌عمق‌تر است، دیوار انتهایی آن دارای تزیینات تلفیق آجر و کاشی شامل طرح‌های

شبدری است که درون آنها با نقوش گل و برگ شیوه یافته، پر شده است. با اینکه بخشی از آن از میان رفته، اما آثار باقی‌مانده همانند تزیینات مدرسه غیاثیه خرگرد متعلق به دوره تیموری است.

تاریخ ساخت و مؤسس مدرسه دودر:

بانی مدرسه، امیریوسف خواجه بهادر، ملقب به غیاث‌الدین، از امرای خراسان بوده که در سال ۸۴۳ ق. مدرسه را بنا نهاد. آرامگاه بانی مدرسه امیر یوسف خواجه (متوفای ۸۴۶ ق.) در زیر گنبد جنوبی مدرسه قرار دارد.

ویژگی بنا و ساختمان مدرسه دودر:

این بنای تاریخی در زمینی به وسعت ۵۰۰ مترمربع در دو طبقه ساختمان، شامل ۳۲ حجره احداث شده که از معماری بناهای چهار ایوانی دوره تیموری پیروی می‌کند. امروزه از این بنا به عنوان «دارالقران الکریم» جهت فعالیت‌های متنوع قرآنی استفاده می‌شود.

تاریخ ساخت و مؤسس مدرسه خیرات خان:

مدرسه خیرات خان از مدارس دوره صفوی است که به هنگام حکومت شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۷ ق.) بنا شده است، بانی آن فردی به نام خیرات خان بوده که قبل از اتمام بنا درگذشته و از این رو مدرسه به نام او مشهور شده است.

ویژگی بنا و ساختمان مدرسه خیرات خان:

مساحت این بنا حدود ۱۵۰۰ مترمربع و در دو طبقه پیرامون حیاط مرکزی احداث شده است که تعداد ۷۹ حجره دارد. در دو ضلع شمال و جنوب بنا دو ایوان قرار دارد که دو ورودی مدرسه در آنها واقع شده است.

مدرسه عباسقلی خان:

این مدرسه در دوره شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۷۷ ق. به دستور عباسقلی خان شاملو، ساخته شده و بیش از ۳۶۰ سال قدمت دارد. عباسقلی خان شاملو، مؤسس و واقف مدرسه، بیش از ۳۴ سال حاکم خراسان بزرگ آن روزگار (که تا هرات افغانستان امتداد داشته) بوده، خدمات ارزشمندی انجام داده و همواره مورد توجه مردم و حکومت بوده است. تمام مدارس دوران صفوی در مشهد تخریب شده و مدرسه عباسقلی خان تنها مدرسه باقی‌مانده از آن دوران است. محدوده جغرافیایی موقوفات عباسقلی خان از مشهد تا هرات و بادغیس افغانستان ادامه دارد.

تاریخ ساخت و مؤسس مدرسه میرزا جعفر:

این بنا از بناهای باارزش دوره صفویه به شمار می‌آید که به سال ۱۰۵۹ ق. به همت شخصی به نام میرزا جعفر سروقدی (از بازرگانان معروف خراسان که با هندوستان داد و ستد داشته) ساخته شده و در سال ۱۲۸۵ ق. به دستور ظهیرالدوله، والی خراسان، مرمت و با کاشی‌های معرق و سبک معماری بسیار ممتازی تزیین گشته است.

ویژگی‌های بنا و ساختمان مدرسه میرزا جعفر:

از جمله گنجینه‌های نفیس معماری این بنا، گچ‌بری‌های زیبای در ورودی مدرسه بود که متأسفانه با گذشت زمان نابود شده است. از دیگر نفایس مدرسه میرزا جعفر می‌توان ایوان شمالی مدرسه را نام برد که دارای مقرنس، کاشی‌کاری معرق و کتیبه‌های بسیار کم‌نظیر است. این ایوان نفیس و کتابخانه آن همچنان به صورت اولیه باقی مانده و هیچ آسیبی به آن نرسیده است.

تاریخ ساخت مدرسه باقریه:

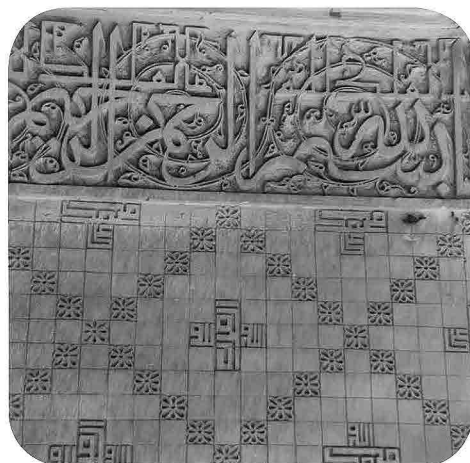
احداث آن براساس متنی کتیبه، در سال ۱۰۸۳، هنگام سلطنت شاه سلیمان اول صفوی (۱۰۷۷ یا ۱۰۷۸ - ۱۱۰۵) صورت گرفته است، اما برخی تاریخ‌نگاران معتقدند که مدرسه پیش از این تاریخ پایه‌گذاری شده و در سال ۱۰۸۳ بنای آن به همت ملامحمدباقر سبزواری و با تخصیص مقداری املاک و چند دکان و تعدادی کتاب به عنوان وقف بر مدرسه مرمت شده است، به همین دلیل و نیز به سبب حضور سبزواری برای تدریس در مدرسه، به «لامحمدباقر» و پس از آن به «باقریه» شهرت یافته است.

تخریب مدرسه باقریه:

در سال ۱۳۵۴ ش. به سبب طرح توسعه اطراف حرم، مدرسه باقریه که از نزدیک‌ترین مدارس به حرم مطهر امام رضا علیه السلام بود، کاملاً تخریب و همراه تمامی موقوفات آن به فضای سبز تبدیل شد.

تاریخ ساخت و مؤسس مدرسه نواب:

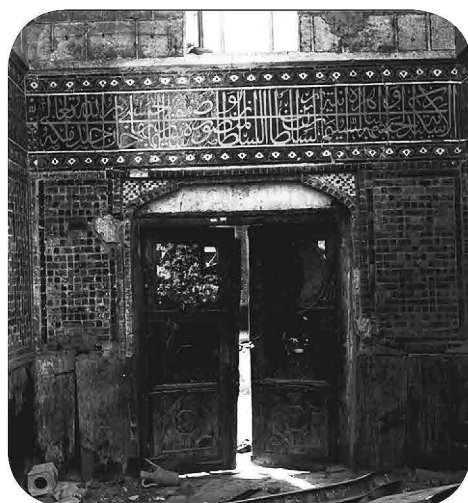
این بنا که با نام صالحیه نواب نیز شناخته می‌شود، به همت ابوصالح رضوی در دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۸۶ ق. بنا شده است. مدرسه نواب شامل سه طبقه با ۷۵ حجره بوده که با کاشی‌های الوان مزین گردیده است.

کتیبه مدرسه بالاسر، شماره دستیابی: ۵۵۸۹، رنگی، قطع: ۵/۱۲×۵/۱۲، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ؟، محل: مشهد.

ایوان مدرسه بالاسر، شماره دستیابی: ۸۴۸۹، رنگی، قطع: ۲۰×۲۵، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ناصری، محل: مشهد.

نمایی از درب و قسمتی از دیوار مدرسه پریزاد، شماره دستیابی: ۱۸۰، رنگ: سیاه و سفید، قطع: ۳۰×۴۰، تعداد قطعه: ۱، عکاس: محمدصانع، محل: مشهد، نوع: اصلی، تاریخ انتشار: خرداد۱۳۵۷.

ویژگی بنا و ساختمان مدرسه نواب:

مدرسه نواب متعلق به دوره معاصر است که در خیابان شیرازی کنونی (بالا خیابان) واقع شده و در تاریخ ۲۶ تیر ۱۳۵۷ با شماره ثبت ۱۶۱۵ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

وضعیت کنونی:

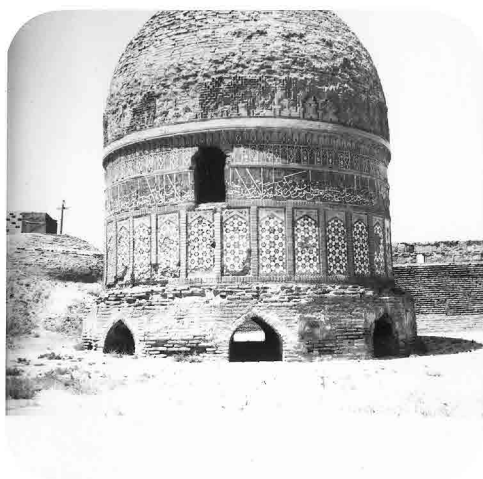
مدرسه نواب اکنون نیز به عنوان یکی از مدارس علمی تخصصی حوزه علمی خراسان فعال است و طلاب، پس از اتمام سطح یک حوزه، از طریق آزمون ورودی برای تحصیل سطوح دو و سه در رشته های فقه و اصول، فلسفه و کلام اسلامی، ادبیات عرب، فقه قضا، تبلیغ و فقه سیاسی در این مدرسه انتخاب می شوند.

منابع:

۱. پسندیده، محمود (۱۳۸۵). حوزه علمی خراسان. با مقدمه محمد واعظزاده خراسانی. مشهد. بنیاد پژوهش های اسلامی.
۲. دفتر اسناد، کاری به کوشش گروه اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۳. عکس های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

نمایی از مدرسه بالاسر، شماره دستیابی: ۸۴۳۸، رنگی، قطع: ۲۰×۲۵، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ناصری، محل: مشهد.

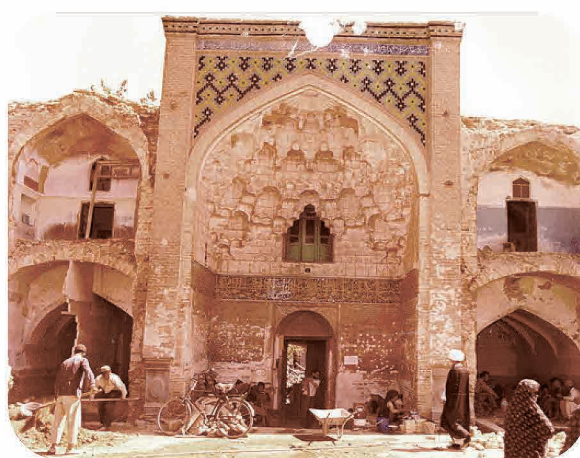

نمایی از گنبد مدرسه دو در قبل از نو سازی و بازسازی، شماره دستیابی: ۲۵۷۲۰، رنگ: سیاه و سفید، قطع: ۹×۱۲، تعداد قطعه: ۱، نوع: عکس، تاریخ عکس: ۱۳۵۰.

نمایی از گنبد و ایوان و غرفه‌های مدرسه دو در، شماره دستیابی: ۲۹۶، رنگ: سیاه و سفید، قطع: ۳۰×۴۰، تعداد قطعه: ۱، عکاس: محمدصانع، محل: مشهد.

تزیینات هنری زیر سرتاق مدرسه خیرات‌خان، شماره دستیابی: ۱۲۲۹۶، رنگ: سیاه و سفید، قطع: ۲۵×۲۰، تعداد قطعه: ۱.

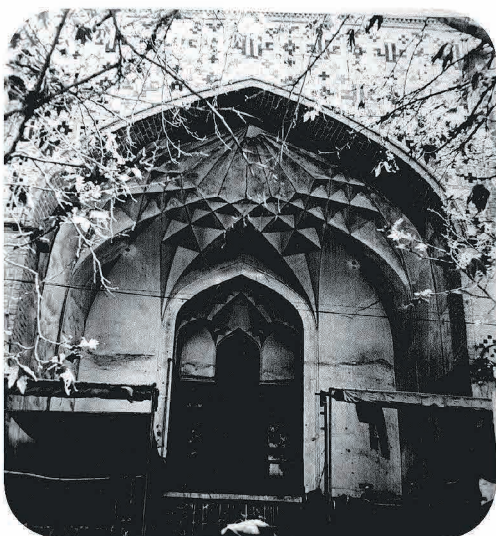

بازسازی و نوسازی سردر مدرسه خیرات‌خان واقع در بست پایین خیابان (این عکس مربوط به پرونده شماره بایگانی راکد ۹۵۸۹۰ سال ۱۳۵۴ است)، شماره دستیابی: ۱۸۵۸۷، رنگی، قطع: ۲۰×۲۵، تعداد قطعه: ۱.

تزیینات هنری زیر سر طاق مدرسه خیرات‌خان، شماره دستیابی: ۱۲۲۹۴، رنگ: سیاه و سفید، قطع: ۲۵×۲۰، تعداد قطعه: ۱.

تصاویری از مدرسه میرزا جعفر (واقع در گوشه شرقی صحن انقلاب (قدیم)) قبل از بازسازی، رنگی، قطع: ۲۴×۱۹، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ؟، محل: مشهد، نوع: اصلی، تاریخ انتشار: ۱۳۶۳.

نمایی از مدرسه بالاسر، شماره دستیابی: ۸۴۳۸، رنگی، قطع: ۲۰×۲۵، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ناصری، محل: مشهد.

مدرسه باقریه، شماره دستیابی: ۵۶۸۱، رنگی، قطع: ۲۵×۲۰، تعداد قطعه: ۱، عکاس: ؟، محل: مشهد.

مقرنس کاری ایوان های مدرسه میرزا جعفر (دانشگاه علوم اسلامی رضوی)، عکاس: علی اصغر ناصری مهر

مقرنس کاری ایوان های مدرسه میرزا جعفر (دانشگاه علوم اسلامی رضوی)، عکاس: علی اصغر ناصری مهر